

# LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

## 16

*Darius Staliūnas*  
*Visuomenė be universiteto?*  
*(Aukštosios mokyklos*  
*atkūrimo problema Lietuvoje:*  
*XIXa. vidurys - XXa. pradžia)*

2000

LIETUVIŲ  
ATGIMIMO ISTORIJOS  
STUDIJOS

Lietuvos istorijos institutas

# LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

16

*Darius Staliūnas*  
*Visuomenė be universiteto?*  
*(Aukštosios mokyklos atkūrimo problema Lietuvoje:  
XIXa. vidurys - XXa. pradžia)*

VILNIUS

**LII**  
LEIDYKLA

2000

UDK 947.45  
Li-191

REDAKCINĖ KOLEGIJA:

*Antanas Kulakauskas*  
*Česlovas Laurinavičius*  
*Raimundas Lopata*  
*Egidijus Motieka* (vyriausiasis redaktorius)  
*Vladas Sirutavičius*  
*Darius Staliūnas*  
*Giedrius Subačius*

ISSN 1392-0391  
ISBN 9986-780-30-6

© Darius Staliūnas, 2000  
© Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, 2000  
© Lietuvos istorijos institutas, 2000

## TURINYS

PRATARMĖ.....	7
ĮVADAS.....	8
1832–1855 M.: VILNIAUS UNIVERSITETO UŽDARYMAS IR RUSIJOS ŠVIETIMO SISTEMOS LUOMIŠKUMAS.....	18
XIX A. 6-OJO DEŠIMTMEČIO ANTROJI PUSĖ: RUSIŠKOS AUKŠTOSIOS MOKYKLOS SUMANYMAI.....	25
Lietuvos bajorija socialinių-ekonominių ir politinių pertvarkymų akivaizdoje.....	25
Lietuvos bajorijos peticijos dėl aukštosios mokyklos įkūrimo 1855–1856 m.....	29
Aukštosios realinės mokyklos Vilniuje projektas 1857–1859 m.....	32
Vilniaus archeologijos komisija – pakopa į universitetą.....	36
1860–1861 M.: KOVOS DĖL VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO PRADŽIA.....	38
Tarptautinės konsteliacijos kaita ir „lenkų klausimas“.....	38
Kur turi mokytis Šiaurės Vakarų krašto jaunimas?.....	42
Politinės Lietuvos „baltųjų“ orientacijos ir „derybos“ su valdžia.....	45
Vilniau švietimo apygardos vadovybės nuostatos.....	53
1862–1863 M. SAUSIO MĖNUO: KOVOS DĖL VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO APOGĖJUS.....	55
Tarptautinė situacija 1861 m. pabaigoje – 1862 m. pradžioje ir „lenkų klausimas“.....	55
Viktoras Starzeński ir Vladimiras Nazimovas.....	56
Lietuvos „baltųjų“ švietimo sistemos reformavimo programa.....	59
Vilniaus generalgubernatoriaus „tautinės politikos“ receptai 1862 m. vasarą.....	64
Viktoro Starzeński veikla 1862 m. antroje pusėje.....	66
Nauja „tautinė politika“ Šiaurės Vakarų krašte 1862 m. pabaigoje – 1863 m. pradžioje?.....	70
1863–1873 M.: RUSIFIKACINIAI AUKŠTOSIOS MOKYKLOS ĮKŪRIMO PROJEKTAI.....	76
Michailo Muravjovo sumanymas steigti universitetą Vilniuje.....	76
Aukštosios stačiatikių dvasinės akademijos projektas 1863–1864 m.....	88

Rusifikaciniai aukštosios mokyklos projektai 7-ojo dešimtmečio pabaigoje – 8-ojo dešimtmečio pradžioje.....	93
„LIETUVIŠKŲ STIPENDIJŲ“ GENEZĖ.....	100
Stipendijų steigimo aplinkybės.....	100
Aleksandro Hilferdingo etnopolitinės projekcijos.....	105
Stipendijų skyrimo tvarka.....	108
XIX A. PABAIGA – XX A. PRADŽIA: VILNIAUS ŽEMĖS ŪKIO DRAUGIJOS INICIATYVA RUSIJOS „TAUTINĖS POLITIKOS“ KONTEKSTE.....	110
Rusijos „tautinė politika“ ir aukštasis mokslas XIX a. pabaigoje.....	110
Vilniaus žemės ūkio draugijos sumanymas.....	113
Valdžia ir aukštosios mokyklos steigimo Šiaurės Vakarų krašte problema.....	117
POLITINĖS TENDENCIJOS LIETUVOJE 1905–1907 M. IR VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO KONCEPCIJOS.....	124
Politinės tendencijos Lietuvoje.....	124
Lietuviškasis universitetas.....	129
Lenkiškasis universitetas.....	132
Lietuvos universitetas.....	132
Rusiškasis universitetas.....	138
1908–1914 M.: VALDŽIOS POLITIKA IR VISUOMENĖS INTERESŲ POLIARIZACIJA.....	142
Vilniaus m. dūmos iniciatyva 1907 m. pabaigoje.....	142
Visuomenės interesų poliarizacija aukštojo mokslo srityje.....	147
Rusijos „tautinė politika“ ir galimybė įkurti aukštąją mokyklą Šiaurės Vakarų krašte.....	150
VILNIUS AR KAUNAS? SOCIOKULTŪRINĖS IR IDĖJINĖS UNIVERSITETO SUKŪRIMO KAUNE PRIELAIDOS XX A. PRADŽIOJE.....	156
Lietuvių klerikalų etnokultūrinė orientacija XX a. pradžioje.....	156
Kaunas kaip etnografinės ir klerikalinės Lietuvos centras.....	160
XX a. pradžios alternatyva: Vilnius ar Kaunas .....	162
IŠVADOS.....	166
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA.....	171
TRUMPINIAI.....	187
SUMMARY.....	188
STRESZCZENIE.....	199
ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ.....	210

## VILNIUS AR KAUNAS? SOCIOKULTŪRINĖS IR IDĖJINĖS UNIVERSITETO SUKŪRIMO KAUNE PRIELAIDOS XX A. PRADŽIOJE

### *Lietuvių klerikalų etnokultūrinė orientacija XX a. pradžioje*

Ankstesniuose skyriuose esame pastebėję, kad Lietuvos visuomenė ir be aukštosios mokyklos bandė ieškoti organizacinių formų, kurios bent iš dalies padėtų pakeisti Alma Mater. XX a. pradžioje pagrindinė, jeigu galima taip pasakyti, aukštosios mokyklos funkcijų našta teko minėtoms LMD ir MBD. Abi jos, kaip žinoma, savo veiklą koncentravo Vilniuje, t. y. ten, kur ir buvo tikimasi kada nors išvysti atkurtąjį Vilniaus universitetą.

Šiame kontekste pravartu prisiminti XX a. pradžioje lietuviškos spaudos puslapiuose vykusią diskusiją dėl Vilniaus ir Kauno vietos lietuvių visuomenės gyvenime. Istorinėje literatūroje ši diskusija jau keletą kartų trumpai aptarta. Tiesioginis tų debatų liudytojas Mykolas Biržiška po daugelio metų rašė: „<...> kiti kauniečiai ne juokais kai kada keldavo klausimą apie Kauno pavertimą visai Lietuvai tautiniu lietuvių centru“<sup>1</sup>. Leonas Gudaitis, aptardamas XX a. pradžioje vykusią lietuvių inteligentų diskusiją dėl lietuviškos spaudos centro parinkimo, cituoja Kazimiero Samajausko laišką Dambrauskui, kuriame išdėstomas Kauno pavertimo „lietuviško gyvenimo sukuriu“ planas<sup>2</sup>. Arvydas Gaidys, svarstydamas šią problemą, sutapatina lietuviškos spaudos leidimo ir Lietuvos centro klausimus, kurie, aišku, buvo susiję, tačiau tai skirtingo

<sup>1</sup> M. Biržiška, *Lietuvių tautos kelias į naująjį gyvenimą*, t. 1: *Galvojimai apie tautą savyje ir kaimynų tarpe*, Los Angeles, 1952, p. 74.

<sup>2</sup> L. Gudaitis, *Platėjantys akiračiai. Lietuvių literatūrinė spauda 1904–1917 metais*, Vilnius, 1977, p. 16.

lygio problemos<sup>3</sup>. Kaip jau minėta, Aleksandravičius, nagrinėdamas bandymus atgavinti universitetą Lietuvoje, atkreipė dėmesį į Kauno, kaip potencialaus Lietuvos kultūros centro, vaidmenį XX a. pradžioje. Čia buvo pastebėta, kad Vilniuje klerikalams 1905–1907 m. nepavyko įkurti savo organizacinio centro, be to, ten būta stiprios lenkų įtakos ir kitų lietuvių politinių srovių opozicijos. Tuo tarpu Kaunas turėjo dvasinę seminariją ir gausnes nei kitur katalikiškas kultūros ir švietimo organizacijas<sup>4</sup>.

Visuose projektuose, kuriuose lietuviai apsibrėždavo savo revendikuojamą teritoriją, buvo ir Vilnius, kuriame, nevisiškai patikimais oficialiais 1897 m. statistikos duomenimis, lietuviškai kalbančių gyventojų tebuvo apie 2%. Todėl lietuviai apeliuodavo į etninę gyventojų sudėtį, t. y. lietuvišką kilmę, valstybinę tradiciją ir t. t. Tiesa, tuo pat metu būdavo pabrėžiama, kad lietuviai atsisako senojo valstybingumo tradicijų ir reikalauja tik dalies anos valstybės žemių, t. y. etnografinių teritorijų, apimančių ir Vilnių. Taigi matome, jog lietuviškoje vyravusioje politinėje koncepcijoje susipynė istorinė ir prigimtinė teisė. Tačiau problema glūdėjo ne tik teoriniame kontekste. Ne mažiau svarbus, tiesa, tuomet irgi daugiau teorinis, klausimas buvo ir tas, o kaip reikės tokį Vilnių integruoti į būsimą lietuviškai kalbančią ir etnografinėmis kategorijomis mąstančią Lietuvą?

Tyrimas parodė, kad „Kauno idėja“ subrandino ir propagavo Dambrauskas bei kiti artimi jam klerikalinės orientacijos veikėjai. Todėl mūsų svarstymai ir remsis daugiausia Dambrausko publicistinių tekstų analize.

Alternatyvos Vilniui atsiradimo priežasčių pradėsime ieškoti bandydami išsiaiškinti, kokiomis kategorijomis Dambrauskas apibrėžė tautinį lietuvių identitetą.

Skaitant jo publicistinius straipsnius, iš pirmo žvilgsnio gali susidaryti įspūdis, kad jis – radikalus voliuntaristas: „<...> tautystės klausimas, kaip jau ne sykį nurodinėjome, remias daugiau ant s u j e k t y v i š k ū j ū negu objektyviškųjų kriterijų. N o r i u – esu lietuviu, n e n o r i u – nesu“<sup>5</sup> (išskirta Dambrausko. – D. S.). Tačiau greit paaiškėja, kad tokia deklaracija yra daugiau fasadinio pobūdžio. Dambrauskas, kaip ir kiti dešinieji, ištikimas etnografiniam principui.

<sup>3</sup> A. Gaidys, Lietuvių krikščionių-demokratų partijos kūrimosi aplinkybės (1905–1907 m.), *LAIS*, t. 3..., p. 270.

<sup>4</sup> E. Aleksandravičius, Bandymai atgavinti, op. cit., p. 162.

<sup>5</sup> A. Jakštas [A. Dambrauskas], Lenkų ir rusų spauda apie Lietuvą, *Draugija*, 1908, Nr. 22, p. 183.

Dar 1902 m. jis suformulavo aiškius lietuviybės principus: tuometinė Lietuva – etnografinė, t.y. ji apima pirmiausia Kauno guberniją, taip pat atitinkamas Suvalkų, Vilniaus, Gardino ir Kuršo gubernijų dalis. Nors ir etnografinį kriterijų jis susiaurina iki etnolingvistinio<sup>6</sup>. Galima būtų pateikti ir daugiau Dambrausko pasisakymų lietuviybės tema, tačiau visų jų esmė lieka ta pati: netgi jei apeliuojama į gyventojų valios pareiškimą, vis tiek tuo pat metu nurodoma, kad ši apsisprendimo laisvė galioja tik griežtus (etnografinius) kriterijus atitinkantiems individams. Lietuvių tauta Dambrauskui – substancialus, amžinybės dimensiją turintis dydis<sup>7</sup>. Tiesa, atskiri individai gali ir atskilti nuo tautos, kaip kad atsitiko lietuviams, kurie jau pačioje savo istorijos pradžioje „praranda savo aukštesnįjį luomą“<sup>8</sup>. Vadinasi, ir lietuvių istorija – beveik išimtinai lietuvių liaudies istorija.

Greta pozityviais kriterijais aprašomos lietuvių definicijos sutinkame ir negatyvų apibrėžimą, t. y. nurodomi ne tie, kurie yra lietuviai, bet tie, kurie tikrai tokie nėra. Visuose tokiuose Dambrausko pasisakymuose yra ta pati pagrindinė mintis: yra lenkų, vadinančių save lietuviais<sup>9</sup>. Tokios definicijos vartojimas rodo, kad lietuviybės sutvirtėjimas priklauso nuo to, kaip pavyks politiškai ir kultūriškai atsiriboti nuo lenkų. Todėl neigiamų lenkų savybių akcentavimas tampa sudėtine lietuviybės stiprinimo dalimi. Apskritai, laikantis pagrindinių etnonacionalizmo principų, Lietuvos lenkai ir negali būti vertinami teigiamai. Etnonacionalizmui esminis, žmones į grupes skirstantis kriterijus yra kilmė, kurios niekaip neįmanoma atsisakyti. Todėl galimas tik išorinis nutautėjimas. Vadinasi, sulenkėjusi Lietuvos bajorija negali būti tikrais lenkais. Dambrauskas diagnozuoja ligą: „Su tokiais įnamiais [Lietuvos lenkais. – D. S.], ypač iš ponų ir bajorų, reikia apsieiti kaip su ligoniais. Jų lenkystė – tai sunki pavojinga proto liga, artima manijai“<sup>10</sup>.

Kaip jau minėta, liaudis Dambrausko sampratoje ir yra tikrasis lietuviybės pamatas. Tačiau jis aiškiai suvokė, kad liaudis be išsilavinusio, padėję visuomenėje turinčio sluoksnio (grupės, luomo ir pan.) dar negali būti pripažinta

<sup>6</sup> [Idem], *Głos Litwinów do młodej generacji magnatów, obywateli i szlachty na Łytwie*, [Tilžė, 1902], s. 18.

<sup>7</sup> Idem, Faktai ir principai, *Draugija*, 1911, Nr. 50, p. 165.

<sup>8</sup> Idem, A. Вольдемаръ: Национальная борьба въ великом княжестве литовском въ XV и XVI векахъ. С. П. Б. 1910, шт. 8, стр. 39. (recenzija), *ibid.*, 1910, Nr. 41, p. 80.

<sup>9</sup> Idem, Lenkų ir rūsų spauda apie Lietuvą, *op. cit.*

<sup>10</sup> Idem, Faktai ir principai. III, *Draugija*, 1911, Nr. 50, p. 167.

lygiaverte kitoms tauta. Dambraskas, atstovaudamas iš prigimties konservatyviajam dvasininkijos sluoksniui, tokio elito taip pat ieško konservatyviuose visuomenės sluoksniuose. Jo siekis, kurį jis atvirai išdėsto 1902 m. savo brošiūroje „Lietuvių balsas jaunajai magnatų, bajorų ir šlėktos generacijai Lietuvoje“ (*Głos Litwinów do młodej generacji magnatów, obywateli i szlachty na Litwie*), – patraukti bajoriją lietuvių tautos pusėn. Mainais už tai buvo žadama palikti tradiciniam elitui jo luomines privilegijas<sup>11</sup>. Netgi 1910, po to ir 1912, 1913 m. jis nebuvo atsisakęs šio siekio<sup>12</sup>. Tokiam bajorijos „sugrįžimui“ egzistuoja objektyvus pagrindas. Tai ne tik etninė bajorijos kilmė (beje, Dambraskui rūpi tik lietuvių kilmės bajorija), bet ir nuo Vytauto iki pat 1863 m. sukilimo egzistavęs Lietuvos bajorijos savarankiškumo, atskirumo nuo Lenkijos siekis, kuris įvardijamas kaip „separatistinis“<sup>13</sup>.

Taikliai šią lietuvių klerikalų intenciją yra apibūdinęs Mykolas Römeris: „Pagal prigimtį klerikalų sąjungininkai kovoje su visuomenės radikalizmu ir jį lydinčia laisvamanybe yra aukštesnės klasės bei luomai, kaipantai: buržuazija, bajorai, aristokratija, turtinųjų valstiečių klasė, žodžiu, tie, kurie visuomenėje vadovaujasi statiškaisiais, konservatyviaisiais, tęstinumo samprata paremtais pradais. <...> Jie [klerikalai] trokštų bajoriškojo vaidmens jaunoje tautinėje lietuvių kultūroje, bet jo negali turėti. Susitaikyti su šlėktos lenkiškumu ir su ja susivienyti jie negali, nes taip būtų prarastas kontaktas su liaudimi, kartu būtų prarasta ir įtaka jai“<sup>14</sup>. Taigi Römeris ne tik nurodo ištakas, skatinusias klerikalus ieškoti atramos bajorijoje, bet ir to suartėjimo žlugimo priežastis: Lietuvos bajorijos dauguma tampa sudėtine modernios lenkų tautos dalimi (to proceso baigiamoji stadija kaip tik ir prasideda ties XIX a. pabaigos – XX a. pradžios riba). Todėl Dambraskui lieka tik ieškoti kito visuomenės sluoksnio, galinčio atlikti lietuvių tautos elito funkcijas. Žinoma, jo akys krypta į kunigus<sup>15</sup>. Aišku, kad katalikų dvasininkijos gretose išskirtinė

<sup>11</sup> [Idem], *Głos...*, s. 16–18.

<sup>12</sup> Idem, Lenkų ir rusų spauda apie Lietuvą, *Draugija*, 1910, Nr. 42–43, p. 222; idem, Svarbus atsitikimas, *ibid.*, 1912, Nr. 65, p. 71–72; idem, *Litوانيens et polonais. Leurs rapports dans le passé et dans le présent*, Paris, 1913.

<sup>13</sup> *Ibid.*

<sup>14</sup> Litwa wobec wojny (Poufny memoriał Michała Römera z sierpnia 1915), *op. cit.*, s. 101–102.

<sup>15</sup> A. Jakštas [A. Dambraskas], Lenkų ir rusų spauda apie Lietuvą, *Draugija*, 1912, Nr. 65, p. 62.

vieta tenka vyskupams. Šią situaciją yra charakterizavęs dar Juozapas Stakauskas: „Jakštas buvo kreipėsis į Lietuvos bajoriją su atsišaukimu bendrai dirbti lietuvišką darbą, bet atsakymas buvo gautas: Przenigdy. Vilties buvo maža sulaukti talkininkų iš bajorijos. Todėl juo didesnis lietuvių patriotų dėmesys krypo į aukštąją dvasininkiją“<sup>16</sup>. Juo labiau katalikų kunigui dvasinės vyresnybės vaidmuo visuomenėje neturėjo būti kvestionuojamas.

### *Kaunas kaip etnografinės ir klerikalinės Lietuvos centras*

Etninė Kauno gubernijos sudėtis, kaip žinoma, buvo palankiausia lietuviškai veiklai. Todėl ne tik Dambrauskas, bet ir dalis kitų lietuvių visuomenės veikėjų manė kaip tik Kauną esant lietuviškos veiklos centru. Dar prieš 1905 m. revoliuciją advokatas Samajauskas laiške Dambrauskui rašė: „Šeštajai viešpatystei reikia rengti sostapilę, kuria gali būti tik Kaunas, kaip gyvos Lietuvos širdis, savo keliais-arterijomis ūmai atsimušantis į visus pakraščius. Vilnius su ištautėjusiomis apygardomis ir istoriškais tradicijomis paneša ant netekusio žemių didžponio, atsidūrusio užrubežj giriančiosi tik herbais“<sup>17</sup>. 1907 m. „Senelio Lietuvio“ slapyvardžiu pasirašęs autorius taip pat vienu iš Kauno privatumų prieš Vilnių laikė tautinę miesto ir apylinkių sudėtį<sup>18</sup>. Tuo tarpu apie Vilnių Dambrausko nuomonė kategoriška: „Sulietuvinti Vilnių tegali tik stebuklas. Aš į tą stebuklą netikiu. Duok Dieve, kad žymi lietuvių kolonija Vilniuje susidarytų“<sup>19</sup>. Panašiai „Senelio Lietuvio“ straipsnį komentavo ir „Nedėldienio skaitymo“ redakcija: „Talpidami šį p. Sen. Lietuvio straipsnį mes visai nesam priešingi tam, idant Vilnius taptų Lietuvos centru. Anaip tol, karštai to trokštame. Bet matydami jo dabartinį sulenkinimą, labai abejojame, ar lietuvių vilniečių saujelei pasiseks kada nors bent kiek Vilnių atlenkinti, kad jis faktiškai galėtų vadintis Lietuvos miestu <...>“<sup>20</sup>.

Tačiau Dambrauskui svarbi ne tik tautinė miesto ir visos gubernijos gyventojų sudėtis. Ne mažiau svarbios ir vyskupų nuostatos. Iš trijų vyskupių – Vilniaus, Kauno ir Seinų – mažiausiai lietuviškai veiklai priešinosi, o daž-

<sup>16</sup> J. Stakauskas, *Vyskupas Paliulionis ir lietuviškasis klausimas*, Kaunas, 1939, p. 29.

<sup>17</sup> Cit. pagal: L. Gudaitis, *Platėjantys akiračiai...*, p. 16–17.

<sup>18</sup> Senelys Lietuvys [?], Kur dabartinės Lietuvos centras: Kaune ar Vilniuj?, *Nedėldienio skaitymas*, 1907, Nr. 48, p. 19–20.

<sup>19</sup> A. Dambrauskas, Iš Kauno kronikos, *Mūsų senovė*, 1921, t. 1, kn. 2, p. 55.

<sup>20</sup> Redakcijos prierašas po straipsniu: Senelys Lietuvys [?], Kur dabartinės, op. cit., p. 20.